

Wstęp

Bogata przeszłość Bytomia i jego okolic interesowała historyków od dawna. Już w XIX wieku niezwykle ważne studium poświęcił temu miastu Franz Gramer¹. Po drugiej wojnie światowej powstały dwie ważne monografie Bytomia². Początki grodu i miasta są w kręgu zainteresowań archeologów, czego efektem jest powstanie wielu interesujących publikacji³.

Szczególnej intensywności prace te nabrały w momencie, kiedy ster naukowy w badaniach nad przeszłością Bytomia i okolic przejął Jan Drabina⁴. Skupił on wokół siebie liczne grono historyków. W konsekwencji na temat Bytomia i okolic powstało szereg prac, które w sposób wydatny poszerzyły wiedzę o przeszłości omawianego regionu. Warto w tym miejscu wspomnieć takich badaczy, jak: Jerzy Horwat⁵, Zdzisław Jedynak⁶, Jerzy Rajman⁷, Idzi Panic⁸, Jacek Pierzak⁹, Władysława Ślęzak¹⁰.

Pomimo jednak, iż zakres tematyczny problemów podejmowanych przez wymienionych wyżej autorów jest bardzo rozległy, w dalszym ciągu można jeszcze znaleźć kwestie oczekujące na omówienie¹¹.

Jednym z nich jest pytanie o początki bytomskiego grodu oraz kasztelanii i o jej granice. Kryterium, na podstawie którego określiliśmy czas istnienia kasztelanii, było pojawianie się na dokumentach świadków kasztelanów bytomskich. Inną ważną przesłanką, dowodzącą istnienia tej organizacji terytorialnej, było pojawianie się w źródłach terminu: „kasztelania bytomska”. Także położenie wielu miejscowości było określane przestrzennie w stosunku do Bytomia. Ten stan rzeczy dowodzi funkcjonowaniu kasztelanii i ściśle określonego terytorium¹². Bez wątplenia istnienie kasztelanii miało w późniejszym okresie znaczący wpływ na ukształtowanie się regionu bytomskiego. Używając tego terminu, należy w tym miejscu zdefiniować, co rozumiemy pod pojęciem „region bytomski”. Otóż pod pojęciem tym rozumiemy terytorium dawnej kasztelanii bytomskiej, o której istnieniu dowiadujemy się z dokumentów wystawionych w początkach XIII wieku¹³. Kasztelania ta istniała politycznie do połowy XIV stulecia. Na przestrzeni tego okresu jej obszar był częścią księstwa opolskiego. Po śmierci księcia Władysława Opolskiego w 1281 roku, w oparciu o jej terytorium, a także o obszar kasztelanii kozielskiej oraz siewierskiej zostało utworzone księstwo bytomskie¹⁴, które w 1312 roku uległo dalszemu podziałom¹⁵. W dalszych latach z terytorium byłego jednolitego księstwa kozielsko-bytomskiego wyodrębniły się kolejne mniejsze terytoria, jak np. księstwo siewierskie¹⁶. Ich funkcjonowanie nie jest do końca rozpoznane, pomimo licznych prac, jakie w ostatnim czasie się ukazały¹⁷.

W XIV stuleciu, po śmierci ostatniego Piasta z linii kozielsko-bytomskiej – Bolesława w 1355 roku, doszło do rozpadu księstwa i jego podziału pomiędzy księcia cieszyńskiego i oleśnickiego¹⁸. Fakt ten utrwalił funkcjonowanie odrębnego regionu bytomskiego wywodzącego się z dawnej kasztelanii bytomskiej.

Wszystko to sprawia, że losy polityczne księstwa wyraźnie rzutowały na układy terytorialne. To natomiast wpływało na sytuację społeczno-gospodarczą poszczególnych regionów tego księstwa. W takiej sytuacji za najbardziej uzasadnione uznaliśmy skupienie naszych rozważań na jednym z jego regionów, a mianowicie na dawnej kasztelanii bytomskiej. Aby uniknąć monotonii wykładu, na określenie interesującego nas terytorium używamy będziemy zamiennie terminów: kasztelania bytomska (świadomi, iż termin ten jest adekwatny dla okresu XIII i pierwszej połowy XIV w.), region bytomski oraz ziemia bytomska.

Wskazane postulaty stawiają przed nami zasadnicze pytanie o to, jakie zagadnienia będą nas interesować w niniejszej pracy.

W rozdziale pierwszym zajmiemy się przedstawieniem początków grodu i kasztelanii bytomskiej. Omówimy w tym miejscu kwestię czasu powstania kasztelanii.

W kolejnym rozdziale omówimy jej dzieje polityczne i przynależność diecezjalną. Niezmiernie ważne miejsce zajmie w naszych rozważaniach określenie terytorium kasztelanii bytomskiej, które znajdzie się w rozdziale trzecim.

Podejmując analizę tegoż zagadnienia, sięgnęliśmy po materiały archiwalne XVI- a nawet XVII-wieczne, posiłkując się przy ich wykorzystaniu metodą retrogresji. Rozpatrzenie wyżej wymienionych zagadnień powinno w sposób możliwie pełny (na ile umożliwiają to dostępne nam przekazy źródłowe) przedstawić tę problematykę.

Podstawy źródłowe pracy i zakres pytań badawczych, na które staraliśmy się odpowiedzieć w niniejszej pracy, uzależniony był w decydującej mierze od dostępnych materiałów źródłowych¹⁹. Dla wieków starszych (XIII-XIV stulecie) korzystaliśmy w pierwszym rzędzie z dokumentów publikowanych w kodeksach dyplomatycznych²⁰. Jeśli chodzi o wiek XV, nieocenioną pomocą był opublikowany przez Jana Drabinę, Jerzego Horwata i Zdzisława Jedyńaka zbiór dokumentów do dziejów Bytomia²¹.

Ważne miejsce wśród wykorzystanych materiałów źródłowych zajmują źródła archiwalne. Nasza kwerenda objęła zasoby archiwalne w Archiwum Państwowym w Katowicach²² i jego oddziałach w Pszczynie²³, Raciborzu²⁴, Cieszynie²⁵ i Gliwicach²⁶. Ponadto poszukiwania materiałów źródłowych zostały przeprowadzone w licznych archiwach krajowych²⁷. Pomocne w naszych badaniach były również wczesnonowożytnie sprawozdania wizytacyjne sporządzone dla biskupów krakowskich²⁸, jak również znajdujące się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie *Acta Episcopalia* i *Acta Officialis Cracoviensia*²⁹.

Cezury chronologiczne naszej pracy obejmują okres od połowy XII wieku aż do połowy XIV stulecia. Jest to przestrzeń czasowa, która obejmuje zarówno czas funkcjonowania kasztelanii bytomskiej, jak i czas jej zaniku. Cezurę

początkową wyznaczają najwcześniejsze wzmianki źródłowe na temat Bytomia, natomiast cezurę końcową określa zanik kasztelanii w połowie XIV stulecia.

Praca niniejsza została oparta na rozdziale pierwszym naszej pracy doktorskiej, której tematem była własność ziemska w kasztelanii bytomskiej w średniowieczu³⁰. Został on jednak znacznie poszerzony i uzupełniony. Uwzględnione zostały również uwagi krytyczne do rozdziału zawarte w recenzjach rozprawy doktorskiej prof. dr. hab. Antoniego Barciaka i prof. dr. hab. Jana Drabiny.

Na zakończenie pragniemy serdecznie podziękować Księdzu profesorowi Kazimierzowi Doli oraz Panu dr. Jackowi Pierzakowi, znawcy wczesnośredniowiecznych dziejów Bytomia, za recenzję publikacji oraz sugestie i uwagi, które zostały uwzględnione w książce.

---

¹ F. Gramer, *Chronik der Stadt Beuthen in Oberschlesien*, Beuthen 1863.

² *Dziewięć wieków Bytomia. Szkice z dziejów miasta i ziemi bytomskiej*, red. F. Ryszka, Stalino-
gród 1956; *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa – Kraków 1979.

³ J. Szydłowski, *Bytom. Pradzieje i początki miasta*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, „Archeologia”, nr 4, Bytom 1966; J. Pierzak, *Bytom, ul. Zaułek*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1980, Warszawa, s. 188-189; tenże, *Grodzisko wczesnośredniowieczne*, [w:] *Zabytki Bytomia*, „Magazyn Bytomski”, t. 7, red. J. Drabina, Bytom 1988, s. 25-30; tenże, *Miejskie mury obronne w Bytomiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo w 750-lecie nadania praw miejskich*. (Materiały z interdyscyplinarnej konferencji naukowej w Bytomiu w dniach 18-19 listopada 2004 roku), red. G. Bożek, Bytom – Katowice 2004, s. 63-76; tenże, *Miejskie mury obronne na Górnym Śląsku na przykładzie Bytomia, Bielska-Białej, Żor i Gliwic*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, red. D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice 2004, s. 187-214; A. Andrzejewska, *Możliwości poznawcze archeologii w badaniach miast na przykładzie Bytomia*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo...*, s. 53-62; także, *Początki miasta lokacyjnego Bytomia w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska...*, s. 215-220 (tamże informacje o pozostałych badaniach archeologicznych); I. Wójcik-Kuehnel, *Rozplanowanie przestrzenne centrum miasta Bytomia w obrębie współczesnego rynku na podstawie badań archeologicznych*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo...*, s. 37-52; także, *Zagospodarowanie przestrzenne bytomskiego Rynku w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska...*, (tamże informacje o wcześniejszych badaniach archeologicznych).

⁴ J. Drabina, *Historia miast śląskich w średniowieczu*, Kraków 2000; tenże, *Historia Bytomia 1254-2000*, Bytom 2000; tenże, *Historia Chorzowa od średniowiecza do 1868 r.*, Chorzów 1998; tenże, *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV wieku*, Wrocław 1998; tenże, *Radzionków*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. J. Drabina, Bytom 1991, s. 185-195; tenże, *Rozbark*, [w:] *Z dziejów dzielnic...*, s. 107-115; tenże, *Najstarsze przekazy źródłowe o początkach miasta*, [w:] „Magazyn Bytomski”, nr VI, red. J. Drabina, Bytom 1984; *Szkice z dziejów Bytomia*, Bytom 1984, s. 7-17; tenże, *Wokół tragicznego zdarzenia z roku 1367 w Bytomiu*, [w:] *Szkice z dziejów Bytomia...*, s. 107-121; tenże, *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987; tenże, *Rynek*, [w:] *Bytomskie zabytki*, Bytom 2001; tenże, *Plac klasztorny oraz jego sakralna i świecka zabudowa*, [w:] *Bytomskie zabytki*, Bytom 2001; tenże, *Plac Grunwaldzki*, [w:] *Bytomskie...*; J. Drabina, Z. Jedynak, *Świątynia Mariacka*, [w:] *Zabytki Bytomia*, „Magazyn Bytomski”, nr VII, Bytom 1988, s. 49-64; J. Drabina, H. Garliński, *Nieistniejący ratusz*, [w:] *Zabytki Bytomia*,

s. 65-70; tenże, *Zabudowania dawnego klasztoru minorytów*, [w:] *Zabytki Bytomia...*, s. 71-80; tenże, *Dwa zamki*, „*Życie Bytomskie*”, R. 1984, nr 28; *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice 1995; *Historia Tarnowskich Gór*, red. J. Drabina, Tarnowskie Góry 2000; tenże, *O potrzebie badań średniowiecza na Górnym Śląsku*, [w:] *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. VII i VIII, Gliwice 1994; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Bożogrobcy. Jerozolima – Miechów – Chorzów*. Materiały z sesji naukowej 9 X 1999, Chorzów Batory 2000; tenże, *Nieistniejący cmentarz przy Kościele Mariackim*, [w:] *Cmentarze bytomskie od średniowiecza do współczesności*, red. J. Drabina, Bytom 1999; tenże, *Groby w kościele św. Wojciecha*, [w:] *Cmentarze bytomskie...*; tenże, *Nieistniejący cmentarz szpitala św. Ducha*, [w:] *Cmentarze bytomskie...*; tenże, *Bytom historyczny. Miasto – ludzie*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo...*, s. 9-23.

⁵ J. Horwat, *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV wieku*, Gliwice 1990; tenże, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 roku. (Książęta. Miasta. Kościoł. Urzędy. Własność prywatna)*, Rzeszów 2002; tenże, *Dawne fortyfikacje miejskie*, [w:] *Magazyn bytomski...*, s. 44-48; tenże, *Pozostałości najstarszego szpitala...*, s. 103-109; tenże, *Podział księstwa Bytomsko-Kozielskiego po śmierci Bolesława – ostatniego Piasta z linii bytomskiej*, [w:] „*Magazyn Bytomski*”; tenże, *Eufemia (ks. opolska)*, [w:] *Książęta i księżne Górnego Śląska*, red. Antoni Barciał, Katowice 1995, s. 40; tenże, *Mieszko Płatonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131-1211*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa*, Kraków 1995; tenże, *Grzymiśława, księżniczka opolska*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. II, Gliwice 1986, s. 380; tenże, *Gdzie znajdował się dom wójta*, [w:] *Bytomskie zabytki*, Bytom 2001; tenże, *Kasztelania bytomska od XII do XIV wieku*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. IX, Gliwice 1994; tenże, *Jeszcze raz w sprawie Mikołowa*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. IX, Gliwice 1994; tenże, *Najstarsze dzieje Siewierza*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, tom IX, Gliwice 1994; tenże, *O Koziegłowach inaczej*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, tom VI, Gliwice 1992; J. Horwat, Z. Jedynak, *Córka Kazimierza księcia bytomskiego Maria królową Węgier*, [w:], *Szkice...*, s. 89-93; J. Horwat, Z. Jedynak, *Spór o prepozyturę kościoła św. Małgorzaty, czyli bytomskie prawem i lewem*, [w:] *Szkice...*, s. 121-129; J. Horwat, Z. Jedynak, *Kazimierz, książę bytomski w latach 1281-1312*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. II, Gliwice 1986; J. Horwat, Z. Jedynak, *Siemowit, pierwszy książę gliwicki*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. II; tenże, *Najstarsze dzieje Bytomia (Księstwo Bytomskie)*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. III, Gliwice 1990; tenże, *Gliwice do końca XV wieku*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. V, Gliwice 1989; tenże, *Gierałtowsy, herbu Pobóg*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. VII, VIII, Gliwice 1994; tenże, *Z dziejów rodziny Rudzkich w XV wieku*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. VII; tenże, *Stosunki między książętami opolskimi a Henrykiem IV Probussem w latach 1278-1288*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. VI, Gliwice 1992; tenże, *Podział księstwa opolskiego na kasztelanie w II połowie XIII wieku*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. XI, XII, Gliwice 1997; tenże, *O hołdzie praskim Kazimierza, księcia bytomskiego w 1289 rok*, „*Zaranie Śląskie*” 1990, z. 1; tenże, *Jeszcze raz o hołdzie praskim w 1289 roku*, „*Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*”, *Historia*, z. 5, Bytom 1990; tenże, *Zamek książęcy w Bytomiu*, „*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie*”, *Historia* nr 4, 1994; tenże, *Jeszcze raz o zamku w Bytomiu*, „*Rocznik Muzeum w Gliwicach*”, t. 13, 1998.

⁶ Z. Jedynak, J. Horwat, *Dzieje miejscowości do końca XVIII wieku*, [w:] „*Magazyn Bytomski*”; tenże, *Stolarzowice i Górniki*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, praca zbiorowa pod redakcją J. Drabiny, „*Zabytki Bytomia*”, Bytom 1991; tenże, *Rozwój przestrzenny miasta do końca XVIII wieku*, „*Magazyn Bytomski...*”; tenże, *Rozważania wokół nazwy „Bytom”*, „*Życie Bytomskie*”, 28 III 1984; tenże, *Niektóre legendy dotyczące Bytomia i jego okolic*, [w:] *Szkice...*, s. 57-69; tenże, *Zabytkowe wnętrza, Zabytki...*, s. 163-172; tenże, *Lokacja miasta Bytomia*, „*Życie Bytomskie*”, 31 V 1993; Z. Jedynak, B. Szczech, *Zamek Piastów w Bytomiu*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Bytomiem*, „*Rocznik Muzeum Górnośląskiego*”, *Historia* nr 5, 1989; Z. Jedynak, W. Słęzak, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Bytomiu*, Bytom 1994; tenże, *Nieistniejący zamek*, [w:] *Bytomskie*

zabytki, Bytom 2001; tenże, *Nowe dane do rozwikłania tajemnicy położenia zamku bytomskiego*, [w:] *Bytom. Wykopaliska – Zabytki – Dokumenty – Wspomnienia*, red. J. Drabina, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Historia nr 7, 1997; Z. Jedynak, P. Nadolski, J. Bonczół, *Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Bytomiu*, [w:] *Bytomskie zabytki...*

⁷ J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998; tenże, *Kasztelanie górnośląskie w XIII stuleciu. Z problematyki elity władzy i tzw. terytorialności grodów kasztelańskich*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska*, tom 21, Katowice 1996, s. 21-39; tenże, *Mieszko Otyły, książę opolsko-raciborski (1239-1246)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1993, t. 100, nr 3, s. 25 i nn.; tenże, *Terytorium opolsko-raciborskie w prowincji wrocławskiej i kształtowanie się pojęcia Górny Śląsk w średniowieczu*, „Roczniki Historyczne”, Rocznik LXIV, 1998; tenże, *Kilka uwag o tzw. księstwie siewierskim*, „Studia Historyczne”, 30, 1989; tenże, *Mieszko Płatonogi, pierwszy książę raciborsko-opolski (1173-1202)*, „Kwartalnik Historyczny” 1996, nr 1; tenże, *Początki kasztelanii w Chrzanowie. Próba wykorzystania możliwych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XIII wieku*, [w:] *Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin*, „Teki Krakowskie”, 5, 1997; tenże, *Średniowieczne klasztory na Górnym Śląsku. Problem rekrutacji i zasięg społecznego oddziaływania*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole – Wrocław 1996; tenże, *Z problematyki pogranicza górnośląsko-małopolskiego w średniowieczu. Na marginesie najnowszych prac o historii Bytomia*, „Sobótka” 1996.

⁸ I. Panic, *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*, Katowice 1992; tenże, *Granice kasztelanii bytomskiej w wiekach średnich*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. J. Drabina, Bytom 1991, s. 25-35; tenże, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w kasztelanii bytomskiej*, [w:] *Z dziejów...*, s. 9-25; tenże, *Spór o Bytom i księstwo bytomskie na początku drugiej połowy XIV wieku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego”, zeszyt 5, s. 27-45; tenże, *Uwagi o rzekomym pobycie Karola IV na Śląsku w grudniu 1357 roku*, „Sobótka” 1989, s. 475-479; tenże, *Ze studiów nad listą świadków na dokumentach księcia małopolskiego Bolesława Wstydliwego (1243-1279)*, „Studia Historyczne”, R. XXXIII, 1990, 3-4, s. 495-501; tenże, *Żory we wczesnym średniowieczu. Z badań nad historią miasta*, *Żory* 2000, s. 182; tenże, *Działalność polityczna i dyplomatyczna księcia cieszyńskiego Przemysława Noszaka w czasach panowania Karola IV jako cesarza (1355-1378)*, „Rocznik Bielski” 1988; tenże, *Książę cieszyński Przemysław Noszak*, Cieszyn 1996; tenże, *Poczet Piastów i Piastówien cieszyńskich*, Cieszyn 2002; tenże, *Studia z dziejów Skoczowa w średniowieczu*, Cieszyn 1997; tenże, „Iste sunt ville circa...”; tenże, *Z badań nad Liber fundationis Episcopatus Vratislaviensis*, „Wieki Stare i Nowe”, t. 2, red. I. Panic, M.W. Wanatowicz, Katowice 2001, s. 51-62; tenże, *Suwerenność skarbowa książąt górnośląskich w średniowieczu*, „Pamiętnik Cieszyński”, t. 4, Cieszyn 1992; tenże, *Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, t. XV, cz. 1, Gliwice 2000.

⁹ J. Pierzak, *Grodzisko wczesnośredniowieczne...*; tenże, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”. Archeologia, zeszyt nr 15, Bytom 2002; tenże, *Miejskie mury obronne na Górnym Śląsku...*; tenże, *Miejskie mury obronne w Bytomiu...*; tenże, *Średniowieczny gródek stożkowy w Rudzie Śląskiej – Kochłowicach*, „Studia i materiały z dziejów Śląska”, t. XVII, Katowice 1987, s. 388-405; tenże, *Średniowieczna możnowładcza siedziba obronna w Sosnowcu-Zagórze na tle podobnych siedzib z terenu Śląska i Zagłębia*, [w:] *Z dziejów Zagórze*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Sosnowiec 2008, s. 23-58.

¹⁰ W. Ślęzak, *Bytom za rządów Hohenzollernów i Hencklów von Donnersmarck 1532-1742. Dzieje i zabytki*, Bytom 2000; tenże, *Łagiewniki*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. J. Drabina, Bytom 1991; tenże, *Zabudowania na wzgórzu*, [w:] *Zabytki Bytomia*, „Magazyn Bytomski”, t. VII, red. J. Drabina, Bytom 1988; tenże, *Bytom za panowania Piastów*, Bytom 1996; tenże, *Kościół Świętej Małgorzaty*, [w:] *Bytomskie zabytki*, Bytom 2001, s. 147-159; tenże, *Życie codzienne wybra-*

nych księżnych i księżniczek śląskich w średniowieczu, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, t. XIII, Gliwice 1998.

¹¹ Na temat niedostatków badawczych dotyczących dziejów Bytomia i Gliwic w średniowieczu interesujący referat wygłosił Antoni Barciak na konferencji popularno-naukowej Historia Gliwic. Zarys aktualnego stanu wiedzy odbytej w Sali Rajców Ratusza Miejskiego w Gliwicach w dniu 20 maja 1993 roku. Referat A. Barciaka nosił tytuł „Dzieje Gliwic w średniowieczu (do 1532 roku)”. Został opublikowany w „Roczniku Muzeum w Gliwicach”, tom IX, Gliwice 1994: „Sprawozdanie z konferencji popularno-naukowej...”, s. 385-410. Streszczenie referatu A. Barciaka znajduje się na stronach 394-397.

¹² Zagadnienia te będziemy omawiać w rozdziale drugim i trzecim.

¹³ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. II, wyd. W. Irgang, Köln – Graz – Wien 1978, nr 287; t. III, wyd. W. Irgang, Köln – Graz – Wien 1984, nr. 181 i 298 (dalej SU); J. Drabina, J. Horwat, Z. Jędraszek, *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe (1123 – 1492)*, Opole 1985, nr 10 i nr 11, s. 37; *Kodeks Dyplomatyczny Śląska*, t. III, wydał K. Maleczyński, Wrocław 1964, nr 269, s. 32-37.

¹⁴ K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich*, tom III, *Piastowie opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Wrocław 1977, s. 140-144, s. 152-156, s. 27-29, s. 35-38; tenże, *Rodowód Piastów Śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Kraków 2007 s. 510-511; T. Sadowski, *Książęta opolscy i ich państwo*, Wrocław 2001, s. 62; I. Panic, *Studia z dziejów...*, s. 20-21.

¹⁵ R. Żerelik, *Dzieje Śląska do 1526 roku*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 62-63; J. Drabina, *Historia Bytomia...*, s. 31, s. 41-42.

¹⁶ S. Korusiewicz, *Dzieje księstwa siewierskiego i Siewierza do roku 1900*, Piekary Śląskie 1990, s. 19-20; J. Laberschek, *Z dziejów Siewierza i ziemi siewierskiej do końca XIII wieku*, [w:] *Siewierz, Czelaź, Koziegłowy. Studia i Materiały do dziejów Siewierza i księstwa Siewierskiego*, red F. Kuryk, Katowice 1994, s. 119-146. M. Antoniewicz, *Terytoria siewierskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Siewierz...*, s. 147-164; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, [w:] *Siewierz...*, s. 165-257.

¹⁷ J. Horwat, *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca...*; tenże, *Księstwo opolskie i jego podziały...*; tenże, *Podział księstwa opolskiego na...*; J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie...*; tenże, *Kasztelanie górnośląskie...*; tenże, *Terytorium opolsko-raciborskie...*; J. Laberschek, *Z dziejów Siewierza i ziemi...*, [w:] *Siewierz...*; M. Antosiewicz, *Terytoria siewierskie...*, [w:] *Siewierz...*; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe...*; *Historia Gliwic...*

¹⁸ J. Drabina, *Historia Bytomia...*, s. 44-52; I. Panic, *Poczet Piastów...*, s. 14-16; tenże, *Księstwo cieszyńskie w średniowieczu. Studia z dziejów politycznych i społecznych*, Cieszyn 1988, s. 54-55; tenże, *Książę Przemysław Noszak (ok. 1332/1336-1410). Biografia polityczna*, Cieszyn 1996.

¹⁹ AKM, Acta Episcopalia; Acta Officialis Cracoviensis; Acta Administratorialia Cracoviensis; AKKK, Acta actorum; Libri Privilegiorum; AAW, Regesty dokumentów z lat 1257-1500 – sygnatury różne, Incorporationes Domini Conradi Episcopi 1431-1447, sygn. II b 1, Incorporationes Episcoporum Petri 1448-1458, sygn. II b 2; Przeprowadziliśmy również kwerendę archiwalną w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach, jednak brak tam dokumentów dotyczących tematyki naszej pracy; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rękopisy Żegoty Paulego, sygn. 5355 – Diecezja krakowska, spis dekanatów i parafii w różnych czasach t. 1-6; J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1-3, [w:] *Opera omnia*, t. 7-9, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1963-1964; Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber Retaxationum), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968; Akta Wizytacji Dekanatów Bytomskiego i Pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła bi-

skupa krakowskiego. Wydał wstępem i objaśnieniami zaopatrzył ks. dr Maksymilian Wojtas, Katowice 1938; *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. J. Ptaśnik, *Monumenta Poloniae Vaticana* t. 1-2, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913; Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie, Akta wizytacyjne, sygn. AV Cap15, 4, 3141, 46; AKKK, *Liber Retaxationum*, sygn. 1-27; *Acta Actorum*, t. 1 a (od roku 1430 do 1461); *Acta Actorum*, t. 1 b od 1460 roku); *Acta Actorum*, t. 2 (od roku 1463 do 1523 r.); *Acta Actorum*, t. 3, (1523-1549); H. Markgraf, *Die Rechnung ueber den Peterspfennig im Archidiakonat Oppeln 1447: Registrum denarii sancii Petri in archidiakonatu Opoliensi sub anno domini MCCCCXLVII per dominum Nicolaum Wolff decretorum doctorem, archidiaconum Opoliensem, ex commissione reverendi in Christo patris ac domini Conradi episcopi Wratislaviensis sedis apostolice collectoris, collecti*, [w:] *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, t. 27, 1893. *Visitationsberichte der Diözese Breslau*. Archidiakonat Oppeln, Erster Teil, herausgegeben von J. Jungnitz, Breslau 1904, wizytacja archiprezbiteratu gliwickiego z roku 1679, s. 113-114; z roku 1687: s. 414-415 (dotycząca parafii w Bujakowie); APK, Zbiór dokumentów AM Byt. Nr zespołu 650; APK, Oddział w Pszczynie, Zespół Akt Archiwum Książąt Pszczyńskich; APK, Oddział w Raciborzu, Zespół Akt Komory Książęcej, Zespół Akt Miasta Raciborza; APK, Oddział w Cieszynie, Zespół Akt Komora Cieszyńska; APW, Zespół Zbioru Akt Księstwa opolsko-raciborskiego; APW, Zespół Akt Klasztoru Cystersów w Henrykowie; Zespół Akt księstwa opolsko-raciborskiego; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Rękopisy Żegoty Paulego, sygn. 5367 – „Galicia Codex diplomaticus t. 1-2”; „Codex dipl. Crac. t. 1-2”; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza; APKrak., Archiwum Lanckorońskich, Archiwum Sławuckie Sanguszków, Archiwum Dzieduszyckich, Zespół Akt Biskupstwa Krakowskiego.

²⁰ KDS, t. 1, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1956; t. 2 wyd. K. Maleczyński i A. Skowrońska, Wrocław 1959; t. 3, Wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964; *Listinař Těšinska. Codex diplomaticus ducatus tessinensis*, t. 1, Edidit E. Nemeč, *Český Těšin 1955-1958*; *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, wyd. W. Wattenbach, [w:] CDS, t. 1, Breslau 1857; *Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, wyd. W. Wattenbach, [w:] CDS, t. II, Breslau 1859; *Registrum Sancti Wenceslai*, wyd. W. Wattenbach, C. Grünhagen, [w:] CDS, t. VI, Breslau 1865; *Liber foundationis Episcopatus Wratislaviensis*, wyd. H. Markgraf, J. W. Schulte, [w:] CDS, t. 14, Breslau 1889; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (do roku 1300)*, wyd. C. Grünhagen, [w:] CDS, t. VII, Breslau 1875; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (1301-1315)*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, [w:] CDS, t. XVI, Breslau 1892; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (1316-1326)*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, [w:] CDS, t. XVIII, Breslau 1898; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (1327-1333)*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, [w:] CDS, t. XXII, Breslau 1903; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (1334-1337)*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, [w:] *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXIX, Breslau 1923; *Regesten zur Schlesischen Geschichte (1338-1342)*, wyd. K. Wutke, E. Randt, [w:] CDS, t. XXX, Breslau 1925; *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen urkunden (1136-1528)*, hrsg. K. Wutke, [w:] CDS, t. XX, Breslau 1900; *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 1-2, Leipzig 1881-1883; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak, *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe (1123-1492)*, Opole 1985; SU, t. 1, wyd. H. Appelt, Köln – Graz – Wien 1963-1968; t. 2, wyd. W. Irgang, Köln – Graz – Wien 1978; t. 3 wyd. W. Irgang, Köln – Graz – Wien 1984; t. IV, wyd. W. Irgang Köln – Wien 1988; t. V, wyd. W. Irgang, Köln – Weimar – Wien 1993; t. VI, wyd. W. Irgang, Köln – Weimar – Wien 1998; KPP, wyd. L. Ryszczewski, S. Muczkowski t. 1-4 (3 t., wyd. J. Bartosiewicz, 4 t. wyd. M. Bobowski), Warszawa 1847-1887; KDM, wyd. F. Piekosiński, t. 1-4, Kraków 1876-1905; KDKK, wyd. F. Piekosiński, cz. 1-2, Kraków 1874-1883; KDKT, wyd. W. Kętrzyński i S. Smolka, cz. 1-2, Lwów 1875; *Soudni Knihy osvětinské a zätorské z r. 1440-1562*, wyd. R. Rauscher, Bratysława 1931; R. Rauscher, *Soudni Knihy osvětinské z r. 1440-1557*, Bratysława 1930.

- ²¹ Bytom.
- ²² APK, Zbiór dokumentów AM Byt.
- ²³ Zespół Akt Archiwum Książąt Pszczyńskich.
- ²⁴ Zespół Akt Komory Książęcej, Zespół Akt Miasta Raciborza.
- ²⁵ Zespół Akt Komory Cieszyńskiej.
- ²⁶ APK, Oddział w Gliwicach – w gliwickim archiwum znajdują się dokumenty dotyczące ziemi gliwickiej, jak np. Zespół Dokumentów i Akt cechowych miasta Gliwic i powiatu gliwickiego.
- ²⁷ APW, Zespół Akt: księstwa opolsko-raciborskiego, Klasztoru Minorytów w Bytomiu, Klasztoru Premonstratensek w Czarnowasach, Klasztoru Cystersów w Henrykowie, Depozyt Miasta Tarnowskie Góry, Klasztoru Minorytów w Opolu; APKrak., Akta Synodu Diecezjalnego, Zespół Akt: Biskupstwo Krakowskie; Archiwum Lanckorońskich; Archiwum Sławuckie Sanguszków; Archiwum Dzieduszyckich; APO – znajdują się tam dokumenty związane z miastem Opole i ziemią opolską, np. Zespół Akt Rejencji opolskiej, dokumenty pergaminowe z różnego okresu dotyczące Opola i ziemi opolskiej; Zespoły: Akta miasta Opola, Parafie katolickie Śląska opolskiego – zbiór szczątków zespołów; Zespół Konwentu cystersów w Rudach Raciborskich; Zespół Kolekcji map Śląska opolskiego.
- ²⁸ AKM, Akta Wizytacyjne z lat 1598, 1601, 1611, 1619, 1657; Akta Wizytacji Dekanatów Bytomskiego i Pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiła biskupa krakowskiego, wyd. M. Wojtas, Katowice 1938; M. Maroń, *Dekrety egzekucyjne do protokołów wizytacyjnych z roku 1598*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 5, Opole 1972; tenże, *Materiały źródłowe do dziejów kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1611 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. VI, Katowice 1973; tenże, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1619 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. VII, Katowice 1974; tenże, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1657 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. VIII, Katowice 1975; tenże, *Materiały źródłowe do dziejów kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1665 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. IX, Katowice 1976.
- ²⁹ Zdecydowana część dokumentów nas interesujących pochodziła z XV wieku.
- ³⁰ S. Witkowski, *Własność ziemska w kasztelanii bytomskiej w średniowieczu*, Katowice 2003 (maszynopis). Rozdział pierwszy pracy doktorskiej nosi tytuł: „Kasztelania bytomska w średniowieczu”.